

„RAȚIUNEA ÎN ISTORIE” ȘI FILOSOFIA STATULUI ÎN VIZIUNE HEGELIANĂ

Gabriela Pohoată*

gabriela_pohoata@yahoo.com

Abstract: *The main idea of this article signifies a new perspective on Hegel's philosophy of history, implicitly on his social-political thought, repudiating any association of the German thinker with the political authoritarianism and even more with the political totalitarianism.*

A thinker, who appeals to a metaphysical theory of the spirit to give substance to freedom, a central concept of his political philosophy, can not generate a political theory that will annul freedom. The greatest Hegelian lesson of the comprehension of history is the one of dialectics. This dialectic of the spirit, in its freedom, is what Hegel designates in a general sense of the word as the law. Thus, the paradigm of his political thinking exceeds even the ethical paradigm of Greek antiquity, even if from spiritual point of view the law is inferior to ethics. That is the reason why, in the Hegelian conception, morality becomes part of the theory of the state.

Keywords: *Reason, Universal Spirit, History, Freedom, Morality, Law, State.*

Hegel este atât unul dintre cei mai influenți, cât și unul dintre cei mai dificili teoreticieni politici din istoria gândirii occidentale. Dificultatea lucrărilor sale explică, fără îndoială, numărul mare de interpretări diferite pe care le-a primit teoria sa politică.

Hegel a fost considerat un elogiator al statului, un purtător de cuvânt al autoritarismului și chiar un precursor al fascismului și totalitarismului din secolul al XX-lea. La nivel filosofic, apreciem că, perspectiva lui Hegel este depărtată de tradiția autoritaristă. Pentru Hegel, o ordine socială este demnă de reconciliere numai dacă înfăptuiește libertatea, aceasta însemnând că acea ordine trebuie să respecte și să promoveze atât libertatea subiectivă, cât și pe cea obiectivă. De altfel, opera lui Hegel propune o meditație asupra organizării societății și puterii. Planul ei este de a înțelege lumea, realizând o amplă sinteză care îi explorează toate elementele constitutive: Dumnezeu și religia, filosofia, științele, dreptul și morala, omul, natura și universul. În acest sens, Hegel introduce o reflecție originală asupra statului, făcând din el principalul unificator în care ar putea fi depășit ansamblul contradicțiilor din lume.

Încă din tinerețe, Hegel se arată a fi pasionat de evoluțiile politice ale timpului său. Student la Seminarul teologic de la Tübingen (1788-1793), apoi preceptor la Berna și la Frankfurt (1793-1799), el este fascinat de revoluția care

* Conf. univ. dr. – Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, București.

izbucnește în Franța, văzând în ea un moment central de ruptură în istorie, o etapă ce se află în continuitatea Luminilor și care deschide calea libertății. Revoluția este, pentru el, expresia instantanee a evoluției conștiinței universale. Puțin mai târziu, în fața amenințării napoleoniene, redactează un opuscul, *Constituția germană* (1801), în care ia partea constituirii unui stat care să fie capabil să încarneze poporul german. Dar, mai ales, în contextul noii Europe, cea care a urmat Congresului de la Viena (1815), Hegel, conștient de noua putere prusacă, pornește de la construirea unei teorii universale a statului, menită să contribuie, în opinia sa, la realizarea Libertății în marș în Istorie. Atunci publică *Filosofia dreptului* (1821), care cuprinde esența ideilor sale politice. Teoria statului pe care o propune continuă în mod abil meditația anterioară asupra Istoriei.

1. Pentru a înțelege gândirea politică a lui Hegel, nu trebuie să facem abstracție de sistemul său filosofic în general. Hegelianismul reprezintă o amplă interogare asupra transformării lumii. Obiectivul său este de a înțelege principiile fundamentale care dirijează mersul Istoriei și condițiile realizării sale. „Istoria” nu trebuie înțeleasă aici ca o înlănțuire dezordonată a evenimentelor și faptelor care afectează fiecare societate. Ea este o realitate autonomă ce se dezvoltă independent de ambițiile umane. Istoria este acel proces imanent de transformare a societății, a spiritului și a naturii, depășind voințele și interesele particulare.

Pentru Hegel, Istoria este, înainte de toate, istoria conștiinței. În această privință, filosoful se înscrie pe deplin în idealismul german, care consideră că „lumea ideilor” precedă și determină „lumea faptelor”. Urmând această tradiție, argumentul principal al hegelianismului, dezvoltat în opera sa magistrală *„Fenomenologia Spiritului”* (1807)¹, constă în a afirma că mișcarea Istoriei este rezultatul transformării „Spiritului”, adică a „conștiinței universale”. Această conștiință nu este cea a subiectului cartezian, ci este generală și obiectivă. Ea se dezvoltă în instituții, moravuri, religie, științe și arte, chiar și în desfășurarea evenimentelor. Ea înseamnă depășirea individualității, dar și a contradicțiilor fundamentale, fiindcă duce la Uniunea lumii (pentru Hegel, Istoria se caracterizează printr-un mers „dialectic”, în care forțele contradictorii sunt treptat depășite într-o sinteză care le domină). Concepția hegeliană despre istorie, despre care se opinează că ar fi influențat cumva marxismul, se află la antipodul „materialismului” istoric pe care îl va apăra Marx câteva decenii mai târziu. Evoluția lumii este, în opinia lui Hegel, rezultatul unei mișcări de idei, iar nu al unei dinamici a structurilor materiale. În plus, hegelianismul își propune să depășească opoziția clasică dintre spirit și materie. Contrar filosofilor „dualiste” kantiană sau fichteiană, Hegel vede aici două elemente cosubstanțiale ce se împlinesc unul pe altul. Fiind adept al ordinii universale, Hegel are o viziune deterministă asupra vieții, care se manifestă sub o anumită formă și în istorie. Aceasta urmează un mers strict, conform legilor stabilite (cele ale dialecticii), spre un capăt, un „scop” care trebuie să marcheze realizarea unei ordini absolute,

¹ Hegel, G.W.F., *Fenomenologia spiritului*, București, Editura Academiei, 1965.

unitare, stabile: cea a „Spiritului universal”. Istoria înseamnă, în accepțiunea hegeliană, desfășurarea Spiritului în timp. Spiritul este motorul istoriei.

Dezvoltarea istorică a Spiritului parcurge trei stadii: Orientul, apoi grecii și romanii, în fine germanii. „Istoria universală este perpetua străduință de disciplinare a voinței naturale neînfrânate, prin care aceasta este adusă la supunere față de un principiu universal și dobândește libertate subiectivă. Orientul a știut și știe că doar *Unul* este liber, lumea greacă și romană că *unii* sunt liberi, în timp ce lumea germană știe că *Toți* sunt liberi.”¹ Am fi putut crede că democrația este forma de guvernământ potrivită acolo unde toți sunt liberi, dar nu este așa. Democrația și aristocrația aparțin amândouă stadiului în care unii sunt liberi, despotismul aparține stadiului în care doar unul este liber, iar *monarhia*, celui în care toți sunt liberi. Acest mod de a privi lucrurile stă în legătură cu sensul foarte straniu pe care Hegel îl dă cuvântului „libertate”². Pentru el nu există libertate în absența legii; numai că el tinde să susțină și controversa acestei poziții, argumentând că oriunde există lege există și libertate. Astfel, pentru el, „libertatea” nu înseamnă mai mult decât supunere față de lege.

După cum și era de așteptat, Hegel le atribuie germanilor rolul cel mai înalt în dezvoltarea pământească a Spiritului: „Spiritul german este spiritul lumii noi, al cărei scop este realizarea adevărului absolut ca autodeterminare nelimitată a libertății – a acelei libertăți care are drept conținut forma ei absolută”³.

De altfel, întreaga istorie omenească este sacralizată, ca proces al întronării spiritului. Triumfurile succesive și efemere ale statelor ce au ocupat pe rând un loc de frunte pe scena istoriei reprezintă victoriile fiecărui „principiu universal” pe care aceste state l-au întruchipat. În fiecare etapă, un stat își asumă astfel misiunea de a exprima cea mai înaltă treaptă a dezvoltării spiritului universal: despotismul oriental, Grecia și Roma, Franța revoluționară, germanitatea creștină. Sunt negate astfel contingentele și iluziile unei inițiative libere a indivizilor prin ceea ce Hegel numește „viclenia rațiunii”, individul ambițios (Cezar trecând Rubiconul) slujind doar ca agent al apariției noului. Această perspectivă înlătură orice judecată morală din istorie. Istoria umană se înrudește astfel cu o teodicee.⁴

2. Întreaga filosofie hegeliană este însuflețită de o idee fundamentală: „*istoria universală nu este decât manifestarea Rațiunii*”. Nu-i vorba de rațiunea umană a Luminilor, această conștiință liberă care îi permite oricărui om luminat să se elibereze de prejudecăți, ci de o *Rațiune universală* care domină viața popoarelor, o „putere infinită”, o „forță divină și absolută” exterioară și superioară, ce se realizează de la sine. Ea este „*Spiritul absolut*”, „materia infinită a oricărei vieți naturale sau spirituale”. La Hegel, aceasta este atât forța care acționează, cât și finalitatea Istoriei.

¹ Hegel, G. W. F., *Prelegeri de filosofie a istoriei*, București, Editura Academiei, 1968, p. 103.

² Russell, B., *Istoria filosofiei occidentale*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 248.

³ Hegel, G. W. F., *op.cit.*, p. 35-58.

⁴ Hegel, G. W. Fr., *Lecons sur la philosophie de l'histoire* (trad. J.Gebelin), Vrin, 1963, / *Prelegeri de filosofie a istoriei* (trad. P. Drăghici și R. Stoichiță), București, Editura Academiei, 1968, p. 421.

Imanența Rațiunii în Istorie este de așa natură, încât ea se impune, în pofida responsabilității oamenilor. După Hegel, în aceasta constă „*viclenia Rațiunii*”. Prin respectiva formulă, el amintește că acest lucru se realizează, oricare ar fi intențiile oamenilor, fie ele și iresponsabile. De aceea, „marii oameni”, cei care fac, în aparență, să triumfe planurile personale prin puterea sau strălucirea lor, sunt niște agenți inconștienți ai unei Rațiuni universale, a cărei mișcare nu o pricep. Paradoxul „*vicleniei*” este că Rațiunea se împlinește, foarte adesea, în acțiunea conducătorilor care urmează mai curând pasiunea, cruzimea și dorința de putere decât înțelepciunea.

Astfel, *Rațiunea se confundă cu realitatea istorică*, așa cum se derulează ea: „*Tot ceea ce este rațional este și real, iar ceea ce este real este rațional*” amintește celebrul aforism hegelian. *Istoria lumii este istoria săvârșirii Rațiunii*.

Faimoasa formulă de mai sus, citată de Hegel în prefața lucrării¹ apărute la Berlin în 1821, este ambivalentă: pozitivă, întrucât statul „rațional” era cel modern, democratic, spre care năzuia Hegel; negativă, întrucât nu despărțea net statul ideal de cel real și luneca astfel spre justificarea statului absolutist². Remarcabil este faptul că Hegel construiește o știință a statului, încercând să-l înțeleagă ca rațional în sine și afirmând răspicat că statul constituțional la care se gândește este cu totul altceva decât statul absolutist în care trăiește.

Este vorba de statul modern, menit să anuleze abuzurile absolutismului. Dar, în definiția pe care o dă dreptului existent, Hegel consideră că acesta corespunde specificului național al unui popor, justificând astfel situația specifică din Germania. El se opune teoriilor egalitariste (Rousseau), dar recunoaște că „oamenii se poartă față de legi din teamă”.

Astfel de mărturisiri ne dezvăluie brusc realitatea germană: voințele supușilor monarhului absolut realizează permanent libertatea, dar de frică... Aceste revelații erau însă intime marginalii hegeliene pe propriul exemplar. Dialectica, arată Hegel, trebuie să demonstreze cum libertatea evoluează de la prima treaptă a dreptului abstract spre *Sittlichkeit* (moralitatea adevărată). Dreptul abstract este dreptul persoanei și al lucrurilor. Deasupra lui se situează sfera moralității, sferă care se ocupă de „dreptul voinței subiective în raport cu dreptul lumii”. Deasupra moralității, ca sinteză a ei și a dreptului absolut, se înalță *die Sittlichkeit*, definită ca „Idea în existența ei în sine și pentru sine”. Statul apare deci ca treaptă supremă a „moralității”. Hegel însuși pune întrebarea, dacă schema aceasta corespunde undeva pe lume istoriei reale, dar dezideratul lui este ca sfera dreptului să fie „regnul libertății realizate”, care își are izvorul în voința liberă și din care, la rândul ei, precede „lumea spiritului” ca o a doua natură”.

Modelul lui Hegel pentru acest spirit etic substanțial este comunitatea polis-ului antic, în a cărui ordine rațională oamenii își regăsesc propria libertate și rațiune, știind să le realizeze. În acest sens, se poate vorbi de conceptul anticizant de stat al lui Hegel, asemănător celui al lui Aristotel. Statul îi apare lui Hegel ca formă supremă de spirit etic, chiar ca ceva divin. Este adevărat însă că statul trebuie mai întâi să parcurgă un proces evolutiv istoric pentru a-și dezvolta ideea

¹ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin, Akademie Verlag, 1956, p. 14.

² Gulian, C. I., *Hegel*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, p. 175.

și a conferi materialitate rațiunii divine pe pământ. Hegel pleacă de la faptul că statul trebuie înțeles principal ca o realitate conștientă a libertății, atrăgând însă atenția că realul nu trebuie să fie raționalul ca atare, ci raționalul relativ la stadiul dezvoltării istorice.

Statul rațional ca „realitate în fapt a Ideii morale obiective” marchează încheierea procesului care dă sens întregii istorii omenesci: devenirea concretă a libertății. Forma acestui Stat este, pentru Hegel, monarhia constituțională. Se cuvine, totuși, să subliniem esențialul: Statul rațional permite depășirea opoziției aparente între libertățile particulare și supunerea necesară față de autoritatea Statului. Astfel, prin Stat, se pune capăt alienării politice a oamenilor. Oricâte comentarii ar exista, analiza lui Hegel a statului este remarcabilă în mai multe privințe. Cel mai evident – și mai notoriu – fapt este că el elogiază statul, susținând că „libertatea ajunge la dreptul ei suprem”¹ în cadrul statului și afirmând chiar că „statul constituie însuși mersul lui Dumnezeu prin lume”. În viziunea lui Hegel, statul reprezintă culmea sistemului de drept pe care l-a dezvoltat în *Principiile filosofiei dreptului*². Pentru înfăptuirea deplină a libertății, este crucial nu numai ca indivizii să aparțină instituțiilor etice în general, ci și ca ei să fie buni cetățeni ai statului rațional. Gânditorul german asociază cumva libertatea cu coduri specifice de comportament și, mai exact, cu faptul de a fi un bun cetățean în statul rațional. O ordine socială conectată cu libertatea va fi stabilă și se va reproduce singură numai dacă indivizii sunt orientați către datorii și virtuți particulare-culminând cu virtuțile bunului cetățean. Atunci când un individ realizează care sunt virtuțile bunului cetățean, el va lucra pentru a proteja și conserva cadrul social și politic necesar pentru ca propria sa libertate să fie posibilă. El își va voi propria sa libertate și, în acest sens, se va bucura atât de libertatea obiectivă, cât și de libertatea subiectivă.

În statul hegelian, nu va exista astfel, nicio diferență între libertățile interioare și exterioare, nicio separare, o sfâșiere între libertățile individuale și colective (momentul istoric al reconcilierii). Rațiunea este înțeleasă în sfârșit ca libertate efectivă atunci când interesele cetățeanului coincid cu imperatiile Statului. Conflictul dintre libertatea individuală și Stat trebuie depășit: istoria reprezintă realizarea acestui scop și atestă faptul că *rațiunea progresa prin depășirea conflictelor. Încetul cu încetul, distanța dintre libertate și realitatea ei este redusă. Scopul Istoriei este momentul în care universalul este realizat, adică în care libertatea tuturor oamenilor devine obiectivă, garantată de instituții.* Aceste instituții sunt de încredere, pentru că urmăresc interesul universal, nu să abuzeze de puterea și autoritatea lor pentru a-și promova propriile interese particulare.

3. Această concepție filosofică asupra istoriei nu este nouă: ideea unei rațiuni care guvernează lumea există de la Anaxagoras și ideea conform căreia Providența divină se manifestă în istorie este o teză fundamentală a creștinismului. Însă, până la Hegel, nu s-a gândit rațiunea ca o realitate exterioară și transcendentă

¹ G. W. F. Hegel, *Prelegeri de filosofia dreptului*, tr. de Virgil Bogdan și Const. Floru, București, Editura Academiei, 1969, p. 61.

² *Ibidem*, op. cit., p. 257-330.

oamenilor și naturii: or, istoria este tocmai procesul prin care spiritul se armonizează cu individul într-o unitate.

Astfel, istoria ca mișcare de armonizare a spiritului cu individul este împlinirea libertății.

Realizarea libertății, a spiritului, a valorilor în istorie este, așadar, un proces care se petrece prin indivizi, dar un proces care îi depășește prin caracterul său suprapersonal, obiectiv, îi depășește prin măreția și necesitatea lui. Acest proces nu ține seama de fericirea oamenilor: „Istoria lumii nu-i pământul fericirii”, dar aceasta nu exclude posibilitatea coincidentei libertății, fericirii și necesității. Istoria este un proces contradictoriu, un proces alcătuit din contradicții, conflicte, crize. Fericirea nu-i posibilă, după Hegel, decât în perioadele de stabilitate, când dispare conflictul.

Individul nu contează în istorie decât atât timp cât el poartă „Spiritul poporului”. Istoria este, în mod fundamental, a popoarelor și nu a indivizilor. Spiritul este totdeauna în mișcare și un stat anume nu poate constitui decât o fațetă provizorie. Decadența și căderea unui stat marchează trecerea Spiritului la un alt Stat; *succesiunea statelor constituie adevăratul sens al istoriei. Istoria este rațională pentru că progresează*. În opinia lui Hegel, nu putem percepe sensul istoriei decât cu condiția de a o explica prin progresul libertății care tinde să devină obiectivă, adică realizată și, în același timp conștientă de ea însăși.

Înscăunarea Statului rațional constituie sfârșitul istoriei universale, adică spre ceea ce se îndreaptă istoria popoarelor și, totodată, ceea ce încheie acest proces istoric. Sfârșitul istoriei omenești nu semnifică dispariția umanității, ci împlinirea a ceea ce se află în mișcare de la origini, realizarea sa în mod concret și efectiv.

Am încercat să surprindem câteva aspecte din filosofia politică hegeliană, ilustrând pe baza argumentelor subliniate anterior, optimismul debordant al gânditorului german în analiza vieții politice. Desigur că fundamentul conceptelor din filosofia politică îl reprezintă sistemul său idealist obiectiv, precum și metoda sa dialectică. Paradigma gândirii politice hegeliene semnifică cumva o dezvoltare a paradigmei etice a antichității grecești, politicul, respectiv dreptul dizolvându-se în morală.

Ceea ce Hegel numește „drept natural și știința statului” cuprinde și identifică dreptul cu morală. Statul și dreptul sunt morale, normele juridice coincid cu valorile supreme. Faptul acesta trebuie valorificat dialectic. Spiritul realist al lui Hegel refuză să închidă problematica morală înăuntrul conștiinței: *problemele morale sunt totodată probleme social-politice*.

Viața etică este viața comunitară la care indivizii participă activ, dar ca și cum ar aparține unei ființe care îi susține. Ea este „Binele viu”, care este în aceeași măsură în care este făcut. *Aici Hegel reia marea temă antică a virtuții ca asumare de către individ a moravurilor comunității. El dă, totuși, dreptate și eliberării moderne a individului, care trebuie integrat în viața întregului fără a-l absorbi în aceasta*. Viața etică se dezvoltă și ea pe parcursul a trei momente: viața familială, viața socială, viața politică.

Desigur, statul este mediul etic fondator: o comunitate etică nu este viabilă decât în măsura în care conține o dimensiune politică, oricât de restrânsă ar fi

aceasta. Dezvoltarea istorică a eliberat această dimensiune pentru ea însăși, ca pe momentul etic ce le susține pe celelalte. Dacă familia este viața etică postulată potrivit identității sale, iar societatea este chiar această viață etică postulată potrivit diferenței sale, statul o realizează în mod concret drept identitate a identității sale, și a diferenței sale. Statul rațional sau adevărat este un întreg care nu este fabricat de către indivizi printr-un contract. El este organizat conform unor puteri distincte – constituțional –, supus uneia dintre ele, care încarnează întregul statal, puterea princiară. Forța pe care o obține în acest fel îi permite astfel să fie încă și mai liberal: cetățeanul este eliberat de stat mai întâi în calitatea sa de om, pe care o cultivă în viața socială. Statul hegelian, puternic și *autoritar*, nu are totuși nimic totalitar, permițând ca în interiorul său să se manifeste o societate civilă în care exigența, recunoscută, a solidarității, cedează poziția cea mai importantă exigenței *liberale* a afirmării indivizilor.

Statul puternic din punct de vedere politic și liberal, din punct de vedere social, constituie pentru Hegel adevărul spiritului obiectiv. În sensul său esențial, el duce la capăt lungul drum al istoriei universale, subordonată în întregime realizării obiective a libertății, ca reconciliere a individului cu lumea sa.

Punctul culminant al idealismului absolut este acela de a fi afirmat că o rațiune finală lucrează în natura istorică. Când Hegel scrie că trebuie să avem convingerea că, în această natură istorică recunoscută de spirit, „nu se poate întâmpla nimic mai bun”, decât ceea ce se întâmplă, este evident că celebra sa formulă „așa stau lucrurile”, expresie a recunoașterii ordinii lucrurilor, poate capătă sensul de „chiar așa stau lucrurile”. Se poate aprecia că Filosofia sa despre Istorie reprezintă, înainte de toate, rezolvarea unui paradox: Istoria concretă se deschide spre diversitate, neprevăzut, întâmplare și cu toate acestea este posibil să descoperim logica profundă și coerentă a desfășurării acestei succesiuni de acțiuni, de destine individuale. Procesul istoric își are propria sa logică, o logică internă care este aceea a rațiunii. „Singura idee pe care o aduce filosofia este aceea simplă că rațiunea guvernează lumea și că, în consecință, istoria s-a desfășurat în mod rațional”¹.

Realul se află în ordine, iar rațiunea poate avea acces la această ordine. Hegel afirma în felul acesta posibilitatea unei cunoașteri absolute, datorită faptului că există o unitate între gândire și ființă. Identitatea dintre subiect și obiect pare a fi, postulatul necesar al existenței adevărului. Prin urmare, totul poate fi înțeles și explicat: realitatea nu poate fi ininteligibilă. Chiar și devenirea omului este rațională. Hegel considera că a sesizat însăși esența Istoriei, și anume unitatea dintre ceea ce este și ceea ce trebuie să fie, deoarece lumea reală este așa cum trebuie să fie”. *Marea lecție a comprehensiunii istoriei* este lecția obiectivării, inițiată de către cei mai de seamă exponenți ai spiritualității antice (Heraclit, Docrate, Democrit, Platon, Confucius) și dezvoltată în epoca modernă.

Lecția obiectivării este cuvântul suprem al filosofiei hegeliene, de aceea s-ar putea aprecia că idealismul gândirii sale ontologice se dizolvă într-un fel de realism abstract în planul gândirii social politice. Este și motivul pentru care concepția sa a fost răsturnată de către marxiști, într-o manieră materialist

¹ G. W. Hegel, *Prelegeri de filosofie istoriei*, București, Editura Academiei, 1968, p. 55.

vulgară, care a simplificat într-o manieră brutală rolul și rostul filosofiei în înțelegerea omului și a lumii.

REFERINȚE

1. Gulian, C. I., (1981), *Hegel*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
2. G. W. F. Hegel, (1969), *Prelegeri de filosofia dreptului*, tr. de Virgil Bogdan și Const. Floru, București, Editura Academiei.
3. G. W. F. Hegel, (1996), *Prelegeri de filosofia dreptului*, tr. de Virgil Bogdan și Const. Floru, București, Editura Iri.
4. Hegel, G. W. F., (1965), *Fenomenologia spiritului*, București, Editura Academiei.
5. Hegel, G. W. Fr., (1963), *Leçons sur la philosophie de l'histoire* (trad. J.Gebelin), Vrin, (1968), *Prelegeri de filosofie a istoriei* (trad. P. Drăghici și R. Stoichiță), București, Editura Academiei.
6. Hegel, (1956), *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlin, Akademie Verlag.
7. Russell, B., (2005), *Istoria filosofiei occidentale*, București, Editura Humanitas.